

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 6 Issue 2, p. 1749-1767, February 2013

KIRGIZ SOVYET DEVLETİNİN OLUŞMASI *FORMATION OF KYRGYZ SOVIET STATE*

Doç. Dr. Füsun KARA

Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü

Abstract

In this article, the formation of Kyrgyz Soviet State is discussed. Kyrgyzs are one of muslim tribes in Central Asia. Having the oldest history in Turkish nations, the name of Kyrgyz takes place in historical contexts. Kyrgyzs take place in history registers of China in 203-201s BC. The invasion of Kyrgyzstan by Russia started in the mids of 19th century and all of Kyrgyzstan was completely invaded by Russian Empire in the year 1876. Kyrgyzstan became an important area of Russian colonial policy. The best lands of Kyrgyzstan was given to Russian and Slavic immigrants.

So many important events happened in Turkish World in the year 1917. Because there were lots of Turkish communities living in Russian then. Bolshevik Revolution ended the Tsarist rule in Kyrgyzstan but it didnt bring independence to Kyrgyzs. Kyrgyzstan was renamed as Kyrgyzstan Kara Kyrgyz Autonomous Region when Soviet regime took the control in Kyrgyzstan in 1919. The revolution committee of Kara Kyrgyz Autonomous Region took the decision of detecting the borders among their country and the other countries in Turkistan as it was a necessity because of the uncertainty during then. A commission was created for the purpose of territorializing Kyrgyzstan and this commission was given the duties of clarifying the borders of Kyrgyzstan, Kyrgyzs was named as Kara Kyrgyz for being distinguished from Kazakhs till the mids of 1920s. It was renamed as Kara Kyrgyz Autonomous Republic in 1926 and as Kyrgyz Soviet Socialist Republic in 1936.

Key Words: Kyrgyzs, Bolshevik Revolution, Kara Kyrgyz Autonomous Region, Russia, Kyrgyz Soviet Socialist Republic.

Öz

Bu makalede Kırgız Sovyet devletinin oluşumu anlatılmıştır. Kırgızlar Orta Asya'daki Müslüman Türk boylarından biridir. Türk halkları içinde en eski geçmişe sahip olan Kırgız adı tarihi kaynaklarda yer almaktadır. Kırgızlar Çin tarih kayıtlarında M.Ö. 203-201'lerde geçmektedir. Rusya'nın Kırgızistan'ı işgali 19. yüzyılın ortalarında başlamış ve 1876 yılında Kırgızistan'ın tamamı Rus İmparatorluğu'na dahil edilmiştir. Kırgızistan Rus koloni siyasetinin önemli bir alanı olmuştur. Kırgızistan'ın en iyi toprakları Rus ve Slav göçmenlere verilmiştir.

1917 yılında Türk Dünyasında çok önemli olaylar meydana geldi. Çünkü Rusya da birçok Türk topluluğu yaşamakta idi. Bolşevik İhtilali Kırgızistanda Çarlık hakimiyetine son verdi, ancak Kırgızlara bağımsızlık getirmedi. Sovyet rejimi 1919 'da Kırgızistanda kontrolü ele aldığı zaman Kırgızistan Kara Kırgız Otonom Bölgesi olarak yeniden adlandırıldı. Kara Kırgız Özerk Bölgesi Devrim Komitesi, Kırgızistan'ın ve Türkistan'da oluşan yeni devletlerin arasında sınırları belirlemenin zaruretinin dile getirdi. Kırgızistan'ı bölgelere ayırmak amacıyla komisyon oluşturuldu ve bu komisyona Kırgızistan'ın sınırlarını netleştirme, komşu devletlerle paylaşılabilen bölgeleri belirleme, bu topraklarla ilgili bilgi toplama gibi görevler verildi. Kırgızlar 1920'li yılların ortalarına kadar Kazaklardan ayırt edilmek için Kara Kırgız olarak isimlendirildiler. 1926 yılında Kara Kırgız Otonom Cumhuriyeti, 1936 yılında ise Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak yeniden adlandırıldı.

Anahtar Kelimeler: Kırgızlar, Bolşevik İhtilali, Kara Kırgız Otonom Bölgesi, Rusya, Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.

Giriş

Uluslar normalde, ulusal birleşme olarak adlandırılabilir bir dizi aşamadan geçerek oluşurlar. Bu kültürel bir topluluğun sınırlarını şekillendirdiği, amaçlarını gerçekleştirmeye çalıştığı bir süreçtir. Bu bağlamda, milliyetçilik, halk tercihlerinin ulus aşamasından devlet aşamasına geçiş lehine harekete geçirilmesidir. Bolşevik hakimiyetinden sonra ise ulusal birleşmenin tarihsel seyri açısından bu sınır belirlemeleri tamamen yapay olmuştur. Dolayısıyla XX. Yüzyıl, Türkistan tarihinde büyük güçler ve imparatorlukların, fikir ve ideolojilerin mücadelesiyle geçmiştir. Bu Yüzyıl içerisinde Rusya, üç büyük değişime uğramıştır: 1. Romanov'lar sülalesinin 1917'de Bolşevikler tarafından devrilmesiyle yaşanan Bolşevik Devrimi, 2. 1917'deki Devrimden Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılına kadar geçen dönem, 3. 1991'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılması ve Rusya Federasyonu'nun kurulması ile başlayan dönem.

Yirminci Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Türkistan coğrafyasında Çarlık dönemini çok daha geride bırakacak büyük sosyal, siyasal ve ekonomik değişimler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada, Çarlık Rusyası'nın devrilmesi ile başlayan süreçte Kırgızistan Sovyet Devletinin oluşması konusunu analiz etmeye çalıştık.

Çarlık Hakimiyeti Altında Kırgız Türkleri

Tarihleri M.Ö.201 yılına kadar giden ve asırlarca varlıklarını devam ettiren Kırgızlar genellikle Orhun bölgesinde kurulan büyük Türk devletlerine bağlanmışlardır. Kırgız kelimesi ilk olarak M.S.VIII. Yüzyılda yazılmış olan Orhun Yazıtlarında geçmektedir. Kırgızlarla ilgili ilk bilgilere Çin kaynaklarında rastlıyoruz. Bu kaynaklara göre; Kırgızların anavatanı Güney Sibiry'a'da Yukarı Yenisey Havzasıdır. M.Ö. II-I. Yüzyıllarda Tanrı Dağları ile Tannu-Ola arasındaki bölgede Kien-Kun adında bağımsız bir devlet kuran Kırgızlar, bu devletin yıkılmasıyla siyasi hakimiyetlerini kaybedince, uzun yüzyıllar varlıklarını göçebe olarak sürdürmüşlerdir.

Bugün¹ Issık Göl havalisinde, Tekes, Talas ve Çu ırmaklarının yukarı taraflarında, Altay, Pamir, Tanrı Dağlarında yaşayan Kırgız Türkleri VI. Yüzyılın ortalarından itibaren Çinliler tarafından Hakas ismi ile zikredilmiştir. 1700'lü yıllarda Kalmuk, Cungar, Oyrat baskılarından dolayı Altay'ların kuzeyindeki yerlerini terk ederek Tanrı Dağları'na göç etmişler, daha sonra da bu bölgede kurulacak olan Hokand Hanlığı'na bağlanmışlardır. XVIII. Yüzyılın başında Hokand Hanlığı'nın yönetimine giren Kırgızlar, bu hanlıkta nüfusun önemli bir kısmını teşkil ettikleri için, başta ordu olmak üzere, devletin çeşitli kurumlarında söz sahibi olmuşlar, 1876'da Hokand Hanlığı ortadan kaldırıldıktan sonra da Rus hakimiyetine girmek zorunda kalmışlardır. Ruslar Kırgızları hakimiyetleri altına alınca onları daha önce yanlışlıkla Kırgız adını verdikleri Kazaklardan ayırt etmek için Kara-Kırgız olarak adlandırmışlardır.

Kırgızların yaşadıkları toprakları işgal etme hadisesi bir çırpıda olmamış 1852 yılında başlayıp 24 yıllık uzun bir zaman dilimi içerisinde gerçekleştirilmiştir².

1 Ayrıntılı bilgi için bkz; Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Ankara, 1999; Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi, Ankara, 1995; Nadira A. Abdurakhimova, "The Colonial System of Power in Turkistan", International Journal of Middle East Studies, Cambridge University, 2011, s.239-262; Tınçtıkbek, Çorotekin, "Kırgızistan Cumhuriyeti" Türkler, C.19, Ankara,2002, s.454-491; Mayramgül Dıykanbayeva,"Kırgız adı Üzerine",Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, S. 43, Erzurum,2010, s.205-210 Kırgızların bugünkü yurtlarına ne zaman geldikleri hususunda Rus ve Batılı araştırmacılar arasında tartışmalar vardır. Bunlardan bazıları Kırgızların Tanrı Dağlarına XVI-XVII. Yüzyıllarda gelmiş olduklarını iddia etmişlerdir. Yine Arap coğrafyacılarının eserlerinde Kırgızların bir kısmının Yenisey'de oldukları söylenirken, bir kısmının da X. Yüzyılda Tanrı Dağları'nda oldukları zikredilmiştir. Buna karşılık Reşideddin, Sibir'den bahsederken buranın Kırgız bölgesinin kuzeydoğusunda olduğunu söylemektedir. Reşideddin'in bu izahına da dayanarak Kırgızların Tanrı Dağları mıntkasını yurt tutmalarının kesin tarihi olarak Moğol istilası sonrasını gösterebiliriz.

2 Mehmet Saray, Modern Kırgızistan'ın Doğuşu, Ankara,2004, s.41-77; Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Ankara,1999, s.95; Robert F. Baumann, "Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması", (çev: Nasuh Uslu), Türkler, C.8, Ankara,2002, s.581-582; Ualihan Ahatov, Jandos Kumganbayev, "XIX. Yüzyılın Sonu İle Halkın Yaşam Biçimi" Tarihin Peşinde Uluslar arası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S.27, Ankara,2012,

Hokand Hanlığı, Rusya tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra, bugün Kırgızistan toprakları olarak tanımladığımız alanların büyük kısmı Türkistan Genel Valiliği adı altında oblast, uyezd, ve volost³ gibi farklı idari bölümlere ayrılmıştır. Rusya'nın bölgede uygulamış olduğu yeni idari düzen zaman içerisinde birçok karışıklığı da beraberinde getirmiştir⁴. Çünkü bu sistem geleneksel Kırgız düzenine aykırı idi. Suni ayırım, volost içinde bitmeyen iç mücadeleler ve savaşların sürüp gitmesi için kasıtlı olarak ayarlanmıştır. Tüm Türkistan Türkleri üzerinde olduğu gibi Kırgız Türkleri üzerinde de böl, parçala, idare et taktiği uygulanmıştır.

Rusya, Türkistan Genel Valiliği vasıtasıyla Kırgızistan topraklarını oluşturan Yedi-Su ilinin Bişkek, Prjevalskiy kazalarını, Sır Derya ilinin Oluya-Ata kazasını, Fergana ilinin Namangan, Çust, Andican, Oş, Margelan, Çimion, Hokant ve İsfaniy kazalarını idare etmekte idi. 1880 yılının başında yeni bir idari düzenleme ile Fergana ilinin kazaları birleştirilmiş Hokant, Margelan, Namangan, Andican ve Oş adında yeni beş kaza teşkil edilmiştir. Kırgız topraklarında Rusların iktidarı sağlamlaştıkça yerli halkla ilgili Rus kanunları da acımasızlaşmaya başlamıştır. Rusya dünyada bu haliyle Britanya İmparatorluğu'ndan sonra ikinci büyük Müslüman nüfusu bünyesinde bulunduran emperyalist devlet niteliğini kazanmıştır. Çarın Müslüman tebaası 1897 nüfus sayımına göre 15 milyona ulaşmıştır. Rusya Türkistan Türklerine "inorodtsy"(gayri cins, gayri Rus) denen ikinci sınıf vatandaş statüsü tanırken özellikle Türkiye, İran ve kendi içindeki Tatarların etkisinden uzak tutan bir tecrit politikası izlemeye çalışmıştır⁵. Bu şartlar altında Türkistan Türkleri sonuçsuz kalsa da birçok bağımsızlık deneyimlerinde bulundular. Rusya'da 1905'te başlayan meşrutiyet dönemi Şubat 1917 İhtilali ile sona erdi⁶. 1917 yılındaki Şubat ve Ekim İhtilalleri görünüşte çarlık idaresine son vermiş olsalar da gerçekte dağılma sürecine girmiş olan Rus İmparatorluğunun yeniden toparlanmasını sağladılar. Bu bakımdan 16. Yüzyıl ortalarında başlayan Rusya yayılcılığı ve bunun bir sonucu olarak

s.219-227; Alaeddin Yalçınkaya, Sömürgecilik Panislamizm Işığında Türkistan, İstanbul,1997, s.47; Rober D. Crews, An Empire fort he Faithful, A Colony fort he Dispossessed, Cahiers d' asie Centrale, Stanford,2009, S.79-106; Gregory R. Koldys, "Kırgızların Siyasal_Tarihsel Bir İncelenmesi" Türkler, C.19, Ankara, 2002, s. 521.

Firuz Kazemzadeh, "Central Asia's Foreign Relations: A History of Survey, The Legacy of History in Russia and The New State, C.1, 1994, s.221.

3Paul Georg Geiss, Pre Tsarist and Tsarist Central Asia: Communal Commitment and Political order in Change, London: Routledge, 2003, s.109; S. Begaliev, "Basmaçestvo: Noviy Vzglyad", Kırgızı i Kırgzstan: Opit Novogo İstoriçeskogo Osmisleniya, Bişkek, 1994, s.109.

4 Paul George Geiss, a.g.e., s.111; Rusya'nın devamlı olarak Orta Asya'da ilerleme nedenlerinden biri olarak Batı'yı veya uygar alemi steplerdeki vahşi kabilelerinin saldırısından, ikinci bir Moğol istilasının çıkmasından koruma şeklinde lanse edilmektedir. böyle bir tutumu paylaşan birçok Rus askeri tarihçileri Rusya'nın kendini koruma teorisini ortaya atmıştır. Bu Rusya'nın uluslararası sahnede kendine karşı bir cephe oluşmasının önünü almak amacıyla yapılmıştır. Uygar alemden herhangi bir tepki görmeyen Rusya kendi güney-doğu sınırlarını emniyete almak için Orta Asya'nın içerisine doğru ilerlemiştir.

5 Johan Engvall, Flirting with State Failure Power and Politics in Kyrgyzstan since Independence, Washington,2011, s.12; A. Bennigsen, SSCB'ndeki Müslümanlar, çev. Selim Taygan, Ankara,1984, s.30-31;

Firuz Kazemzadeh, "Central Asia's Foreign Relations: A History of Survey, The Legacy of History in Russia and The New State, C.1, 1994, s.221.

6 George Crell, Rusların Asya Siyaseti, Çev. Serhat Bayram, İstanbul,1976, s.111; Svat Soucek, History of Inner Asia, Cambridge,2000, s.203.

gelişen Rus sömürge İmparatorluğunun sınırları Sovyetler Birliği döneminde(1917-1991) daha da büyüdü. Çarlık Rusyası “İnsanlar Hapisanesi” diye adlandırılmıştı. Ancak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği “Milletler Hapisanesi”ne dönüştü. Çarlık Rusyası gibi Sovyetler Birliği de çeşitli milletlerin devletlerini ortadan kaldırarak ve topraklarına el koyarak genişledi. Türkistan’da iş başında bulunmuş olan Çarlık Kerenskiy devresi Rusları Taşkent’teki komünist darbesine fiilen katıldılar. Türkistan’daki hakimiyetlerini yeniden kurabilmek için Ruslar arasındaki mücadeleler devam etti. Böylece Rus Ekim İhtilalinden sonra Türkistan’da yeni bir müstemlekecilik doğdu⁷.

20 Kasım 1917’de Lenin ve Stalin tarafından yayınlanan Rus olmayan halkların deklarasyonu, Bolşeviklerin milli mesele ile ilgili ilk icraatı oldu⁸. Bu deklarasyona rağmen, Bolşeviklerin doğu bölgelerinde milliyetler meselesine bakışı kendine has oldu. Lenin bir taraftan sözde muhtar olacak olan cumhuriyetlerin liderlerini Moskova’da yapılacak olan kongreye davet ederken, diğer taraftan da Stalin’in başında bulunduğu Sovyet Milletler Komiserliği ve buna bağlı teşekkül ve ajanlar, muhtar olma vaadiyle parçalanmış olan Türkistan’da Bolşevizmi yaymak ve Türklerin dil, din, örf ve adetlerini bozarak onları tam manasıyla Ruslaştırmak için gizli ve büyük bir faaliyete girmiş bulunuyordu⁹. Sovyet ilerlemeleri bir takım sorgulamaları beraberinde getirmiştir. İdeolojinin getirdiği yanıt; gerek sunuluşu, gerekse olguların kullanımı bakımından son derece kurnazca idi. Dünya devrimi yükümlülüğü nedeniyle, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, kendi sisteminin dışında yer alan devletlere karşı bir düşmanlık içinde bu düşmanlık Moskova’nın düşman olarak ünlenmiş hükümet aygıtlarının dışında, dost edilmiş, halklara çağrı yapılması durumunda daha da güçlenmiştir. Bu nedenle halkların kurtarıcısı, Sovyet iktidarı¹⁰, gerek kendisi gerekse kapitalist devletler için öldürücü bir kavgaya girmiş bulunuyordu.

Kırgız Sovyet Devletinin Oluşması

Sovyet döneminin totaliter rejiminde, Kırgız halkının geçmiş tarihi ve kadim zamandaki devleti yok sayılmıştır¹¹. Sovyetler ise Kırgızların devrimle birlikte ilk kez devletlerine kavuştukları propagandasını yapıyorlardı. Ekim devrimini Kırgızlar topraklar idaresi açısından dağılık karşıladı: Kuzey tarafı Türkistan bölgesinin Yedisu ve Sırderya bölgesine, güney tarafı ise Fergana ve Semerkant bölgesine dahildi. Tahmini bilgilere göre devrimin ilk yıllarında (1917-1920) Türkistan Özerk

7 Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*, Ankara,1975, s.232; Ahmet Gündüz, “1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, C.6, S.1, (2005), s.1-12.

8 Süleyman Tekiner, “Sovyetler Birliği’nde Milletler Problemi”, *Dergi*, No:58, Münih 1964, s.57; Birgit N. Schlyter, “Language Policies In Present Day Central Asia”, *International Journal On Multicultural Studies*, C.3, S2 (2001) s.127, Mark. R. Bissinger, *Nationalist Mobilization and Collapse of the Soviet State*, Cambridge, 2002, s.11. Mustafa Kalkan, *Sovyetler Birliği’nin ve Rusya Federasyonu’nun OrtaAsya Üzerindeki Stratejik Planları*, s. 18-19.

9 Vincent Monteil, *Sovyet Müslümanları*, (Çev. Mete Cendereli) İstanbul,1992, s.112-113.

10 Edward Allworth, *Central Asia: A Century of Russian Rule*, London, 1967,s.161; Hooman Peimani, *Conflict and Security in Central Asia and the Caucasus*, California, 2009, s.142.

11 Johan Engvall, a.g.e., s.13; C.M. Malabaev, *İstoriya Gosudarstvennosti Kırgızstana*, Bişkek,1997, s.4.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde (TASSR) Kırgızların sayısı 809.524 idi ve bölge halklarının %13.5'ini oluşturuyordu¹².

Çarlık Hükümeti devrildikten sonra, Sovyet iktidarının kuruluş esasına “milli devletlerle” bağımsız milletlerin bağımsız birliği kurmayı ileri süren Lenin'in bu fikri, ilk başlarda Bolşevik liderlerin çoğu tarafından desteklenmiyordu. Onlar milli bağımsızlığı vermenin geçici ve gerçekleşmeyecek bir hayal olduğunu, çünkü milli meseleyi sosyalist metotla çözmenin sınırlarını kaldırmak yoluyla olması gerektiğini ifade ediyorlardı¹³.

Milletlerin kendi hayatlarını seçme hakkı 1919 yılında kabul edilen Rus Komünist Partisi (b) nin ikinci programında tasdik edildi. Aynı zamanda programa kendi hayatını seçmenin, sınıf açısından milli tarihi gelişmenin basamağında (Ortaçağdan burjuva demokrasiden Sovyet veya proleter demokrasiye giden) olduğu paragrafı yerleştirildi¹⁴. Böylelikle, parti, pratikte geride kalan halkların kendi kaderini tayin hakkının gerçekleşmesine engel koymuş oldu. Programda bir de devletlerin federatif esasta birleşmesi “tam birliğe geçiş dönemi” diye kabul edilerek, gelecekteki totaliter üniteli Sovyet Cumhuriyetlerinin devlet oluşumunun esaslarını hazırladı. İç savaş sona erip ülkedeki siyasi durum yavaş yavaş düzelmeye başlayınca, “Doğu Halklarının yaşadığı yerlerde RKP(b) nin vazifeleri” kararı çıkarıldı. Burada özerk müessesesi olmayan doğu milletleri için özerklik hakkının verilmesi mecburiyeti gösterilmişti, bir başka deyimle; Bolşeviklerin iktidarı ele geçirdikten sonra, gerçek hayatta halkların kendi mukadderatını kendilerinin tayin etmesini ve hatta bağımsız olarak ayrılıp kendi devletlerini kurmasının teoriden pratiğe geçirerek kanıtlanması gerekiyordu. Fakat Kırgız halkının hayatında parti programı çok uzun bir dönem etkili olamadı. Sınıf mücadelesi bahane gösterilerek verilen sözlerden vazgeçtiler. Sovyet iktidarı kurulduktan sonra bile uzun zaman Kırgızlar Türkistan Özerk Cumhuriyeti'nin çeşitli bölgelerinde parça parçaya yaşamaya devam ettiler¹⁵. Örneğin Yedisu, Sırderya, Fergana, Semerkant bölgelerinde Kırgızlar etnik olarak azınlıkta kalan bir halk olduğu için, onların kültür ve çıkarları çoğu zaman hesaba katılmadı. Kırgızlar Özbek ve Kazakların arasında kaldılar¹⁶. Kırgızlar kendi aralarında bile güneydeki Kırgızları “yarı Sart”, kuzeyde Kazaklarla sınırdaş yaşayan Kırgızları “yarı Kazak” diye adlandırmaya başladılar.

Türkistan Özerk Cumhuriyeti

1918'in Nisan ve Mayıs aylarında Taşkent'te yapılan Sovyetlerin Türkistan Bölgesi V. Kurultayında ilan edilen Türkistan Özerk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'nun ilk özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti idi. Bu Cumhuriyet şimdiki Kırgızistan'ı Özbekistan'ın Semerkant ve Taşkent bölgelerini, Türkmenistan'ı, Kara

12 H.T.Tursunov, Natsionalnaya politika Kommunističeskoy Partii v Turkestane, Taşkent, 1971, s.18.

13 A.Cumanaliev, Političeskoe Razvitie Kırgızstana(20-30-e godı) Bişkek,1994,s.7.

14 Olivier Roy, Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi, İstanbul,2000, s.43.

15 C.M. Malabaev, Kırgız Mamlketinin Tarihi, Bişkek,1999, s.117-118.

16 Y. Abdırhmanov, 1916. Dnevnik Pisma k Stalinu, Frunze, 1991, s.19.

Kalpıkları, güney ve güneydoğu Kazakistan'ı çoğu yerleriyle kapsamaktaydı. Türkistan Özerk Cumhuriyetinin meydana gelmesi Türkistan Türklerinin ve bunun için de Kırgızların Sovyet Devleti kurma ve geliştirme yolundaki ilk adımı oldu.

Lenin'in 1920'de RKP(b) nin Türkistan'daki projesi hakkında, "Özbek, Kırgız, Türkmen bölümlerinden oluşan Türkistan haritasını etnik ve diğer yönlerden hazırlatın" talimatı vermesiyle Orta Asya'nın ekonomik merkezleri, etnik sınırları araştırılmaya ve belirlenmeye başlandı. Bütün Rusya Merkezî İcra Komitesinin 27 Ağustos 1920'de "Türkistan İdaresini Yeniden Organize Etme" kararını esas alan Türkistan Merkezî İcra Komitesi, Türkistan'ı milliyetlere göre idari bölgelere ayırma işine koyuldu. 1919'da oluşturulan Türkistan Komisyonunun görevlerinden biri de, çok sayıda milletin yaşadığı Türkistan'da İmparatorluğun millî siyasetini gerçekleştirmek idi. Türkistan Komisyonu Kırgızistan'da da faaliyet gösterdi.

1918'in Mayıs ayından itibaren Rusya Federasyonu'nun, 30 Aralık 1922'den başlayarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin içine dahil edilen Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'ni bağımsız milli devletlere bölme işi 1924 yılında RKP (b) nin esas meselelerinden biri haline dönüştü¹⁷. 12 Haziran 1922'de RKP (b) Merkezî Komitesinin Siyasî Bürosu " Orta Asya Cumhuriyetlerinin (Türkistan, Buhara, Harezmi) Milli ayrılışı sınırların konulması" kararını aldı¹⁸. Bu karara uygun olarak sınırlandırmadan sorumlu olan parti ve Sovyet organları kuruldu. Genel kontrol ve yönetimin elinde olduğu merkezden gelen memurlara Türkistan'dan da bazıları dahil edilmiştir. Bu çalışmada Kırgızistan'dan Y. Abdırhmanov, R. Hudaykulov gibi isimler yer aldı. A. Sıdıkov'un tecrübesi dikkate alınmayarak çağrılmadı.

1923 yılının Nisan ayına gelindiğinde RKP (b) nin XII. Kurultayı gerçekleşti. Millî meseleye ayrı bir mesele olarak bakılan bu kurultay, milletlerin kendi kaderini kendilerinin tayin etmesiyle ilgili konuları ele alan son kurultaydı¹⁹. Rus Komünist Partisi (b) Merkezî Komitesi ve Stalin Türkistan'daki yöneticilerinin kavgalarını incelemiş ve Orta Asya'yı millî özelliklerine göre ayırmayı ve her milletin kendi cumhuriyetini kurmasına dair kararı almıştı. Böyle bir karar devlet kurması için hareketlenmesini sağladı. Kurultay biter bitmez bütün ülke çapında, millet ve halkların kendince Sovyet Devletini geliştirmesiyle ilgili kararları hayata geçirmek için geniş çapta çalışma başladı. Bunların temelinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti' ni kurma işine hız verildi. Aynı işlem Kırgızistan'da da yürütüldü.

1920 yılında Kazakistan Özerk Cumhuriyeti kurulduktan sonra Yedisu, Sırderya bölgelerinde yaşayan Kırgızların kendi devletlerini kurma girişimleri hızlanmıştır. Rahmankul Hudaykulov'un başında olduğu bir grup bu bölgelerde

17 B. Çokuşov, *Klassovaya Borba v Kirgizkih Ailah v Pervie Godı Sotsialistiçeskih Preobrazovaniy* (1918-1924gg), Frunze, 1970, s.82; Askat Dukenbaev –William W. Hansen, *Understanding Politics in Kyrgyzstan*, American University, 2003, s17.

18 C. Malabaev, a.g.e., s. 28.

19B. Çokuşov, a.g.e., s.83.

yaşayan Kırgızların Kazakistan'a dahil olması görüşünü savundular²⁰. Abdikerim Sıdıkov ve Yusuf Abdırâhmanov'un²¹ öncülüğündeki aydınlar ise, Kırgız Devletini tekrar oluşturmak için mücadele ediyorlardı. Türkistan Özerk Cumhuriyeti'nin içerisinde Kırgız Bölgesini oluşturma meselesi ilk kez 1921 yılında ortaya atılmıştır. Bölgeyi oluşturmanın gerekçesi olarak, Türkistan Cumhuriyetinde Kırgız halkının bölgelere bölünmesinden dolayı, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmesinin engellendiği belirtiliyordu.

Sovyet iktidarının 7 yılı boyunca, Kırgızlar etnik azınlık olarak ve çıkarları dikkate alınmadan Türkistan'da parça parça yaşamaya devam ettiler. 1920'lerde Taşkent'te Kırgız ve Kazakların aynı halk oldukları düşüncesi hakimdi. Kırgızlar adıyla çoğu zaman Kazaklar biliniyordu. Bütün Kazak toprakların ve halkının bir devlet çatısı altında birleştirilmesi meselesi, Kırgız (Kazak) Özerk Cumhuriyeti'nin Orenburg merkezli olarak kurulması ve Türkistan'dan Kırgız (Kazak)ların bölünmesiyle parçalanmıştı. İncelediğimiz dönemde Türkistan Çarlık devrinden kalma bir parçalanmışlık ve halkların yoğun olduğu topraklara göre devlet oluşturma çabalarının mevcut olduğu bir durumdaydı. Ve bu durum üç büyük Türk halkının Kazak, Türkmen ve Özbeklerin toplu yaşadığı topraklara denk düşüyordu. Kırgızlar ise toplu olarak yaşadıkları topraklara denk düşüyordu. Kırgızlar ise toplu olarak yaşadıkları toprakları olmadan, orada burada dağınık yaşıyorlardı. Kırgızlar Yedisu, Semerkant ve Sırderya bölgelerinde dağılmışlardı²². Yedisu'da Kazaklar, Sırderya'da Kazak ve Özbekler ile Fergana'da Özbekler çoğunluk oluşturuyorlardı. Böylesi bir durum Kırgız halkının memnuniyetsizliğini doğurmuştur. Tam eşitlik kazanmak için mücadele etmeleri gerekiyordu ve bunun için ilk olarak kendi bölgelerini oluşturma çabasıyla işe başladılar. (1922 yılında Kırgızların bazı önde gelenleri A. Sıdıkov, İ. Arabaev ve diğerleri.) Kırgızları ayrı idari bölgeye ayırma meselesini ortaya koydular. Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde Kara Kırgız Dağlık Bölgesini kurmak istediler²³. Sovyet döneminde bu konu "*milliyetçi burjuvazi*" "*zengin, manap*", "*anti Sovyet*" ve "*halka karşı*" olarak değerlendirildi²⁴. Kırgız Dağlık Bölge taraftarlarını ise manap kökenli olmak, Kırgızları bölmek, zengin ve manapların iktidarını geri getirmek, Sovyet iktidarını yok etmek ile suçladılar.

1921 sonunda Kazak Özerk Cumhuriyeti Rusya Federasyonuna Sırderya ve Yedisu bölgelerini (buralarda Kuzey Kırgızları) yaşıyorlardı. Kendi topraklarına dahil etmek için başvurdu. Başvuru olumlu sonuçlandı. Kırgızların Kazakistan'a katılma durumu ortaya çıkınca Kırgız Dağlık Bölgesi meselesi de ortaya çıktı. Bu duruma halk ve özellikle aydın kesin kayıtsız kalmadı. 1922 yılının Mart ayında C. Abdırâhmanov,

20 Y. Abdırâhmanov, a.g.e., s.15.

21 Z. Kurmanov, S. Begaliev, V. Nogoybeava, "Vozraşenie Natsionalnogo Lidera", Abdikerim Sıdıkov-Natsionalny Lider, Bişkek, 1992, s.19.

22 Alexander Cooley, Central Asia: A political History From the 19th Century to Present, <http://asiasociety.org/countries/central-asia-political-history-19th-century-present>.

23 Z. Kurmanov, Politiceskaya Borba v Kırgızstane: 20-e Godı, Bişkek, 1992, s.121-122.

24 V. P. Şerstobitov, Novaya ekonomiceskaya Politika v Kirgizii (1921-1925), Frunze, 1964, s.457.

İ. Arabaev, A. Sıdıkov'un girişimleriyle tekrar Kırgız bölgelerini dağlık bölge olarak oluşturma meselesi ortaya atıldı²⁵. Devlet kurmak için mücadelenin ilk etabında Kırgızların bir kısmı anayasa ve hukuk yolu ile amaçlarına ulaşmaya çalıştılar. Diğer kısmı ise silahlı mücadeleyi tercih ederek basmacı hareketini başlattılar.

25 Mart 1922'de Türkistan Komünist Partisi Merkezî Komitesi Kırgızların isteğini incelemiş ve Türkistan Özerk Cumhuriyeti içinde dağlık bölgeyi organize etmek hakkında kararnameyi ilan etmesi için Türkistan İcrâ Komitesi Prezidyumuna havale etmiştir. Kararnameye göre, 26 Mart 1922'de Türkistan Sovyetleri Merkezî İcrâ Komitesi Prezidyumu Dağlık Bölgeyi (Yedisu bölgesinin Pişpek, Karakol, Narın uездleri, bir de Sırderya bölgesinin dağlık Koçkor merkezi olan (Oluya Ata uezdi) oluşturma kararını aldı. Fergana'da yaşayan Kırgızlar konusu ise savaş bitinceye kadar açık bırakıldı. 1922 Nisanında Yedisu Bölge Komitesi, bu konuda, Sıdıkov, Bryuhanov ve Udalaev'den oluşan komisyon kurmaya karar verdi. Kırgız Dağlık Bölgesinin kurulması fikrinin ardında, yeni ekonomik politika Sovyet iktidarını yönetim sisteminde daha düşünceli davranmaya itiyordu. İdarî reform, yönetimde, rahatlık amacıyla yapıyordu. Kırgız aydınları, Kırgızların Türkistan'ın bölge, uезд, volost ve hatta köylerinde dağlık olmalarının, Kırgızların kültür ve yaşam biçimini, ekonomik ihtiyaçlarını tam anlamıyla dikkate almayı mümkün kılmadığını ve Kırgızların millet olarak birleşmesine engel olduğunu kanıt olarak sundular. Türkistan Komünist Partisi Dağlık Bölgenin tanınması hakkında 19 Nisan 1922'de karar aldı. Kara Kırgız Sovyetleri Kurultayının Pişpek şehrinde 1 Temmuz 1922'de yapılması gerekiyordu. Fakat Dağlık Bölgeyi kurmayla ilgili konu olarak çözümlendiği halde R. Hudaykulov başkanlığındaki Kırgız Sovyet çalışanları ile Alma Ata ve Taşkent'teki Kazak yöneticileri karşı çıktılar. Onlar Kırgızların Kazakların bir parçası olduğunu, ikisinin arasında hiçbir fark olmadığını ileri sürüyorlardı. Bu grubun, *"Yedisu'dan Dağlık Kırgız Bölgesinin ayrılması Yedisu'ya zarar verir. Yer-su reformu sona ermeden, Kırgızların sınıf ayrımı yapılmadan bölgenin oluşması siyasi bir hatadır. Çünkü ayrılmak isteyenler emekçi halk değil, Sıdıkov'un başında olduğu zengin ve manaplardır"* şeklinde ileri sürdükleri gerçekler ise, Stalin'in *"halkların değil, emekçilerin kendi hayatını tayin etmesi gerekir"* açıklamasına denk düşmüştür. Kırgız devlet adamı, Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Sovyet Halk Komitesi (Sovnarkom) Başkanı Y. Abdırâhmanov (1927-1933) ise o günkü durumu şöyle yazıyor: *"Dağlık bölgeyi kurarken, bu oluşumun tamamen Sovyet temelinde ortaya çıkması gerekiyordu. Çünkü yönetim ve yönlendirici iktidar partisinin elindeydi. Dağlık Bölgenin Kırgız komünist Partisi'nin Yedisu Bölge Komitesine nazaran proleterya yolunda daha az çalışacağını düşünmelerine hiçbir neden yoktu. Yedisu Bölgesinin İcra komitesi Dağlık Bölgeyi kurma kararı aldılar. İki ay sonra fikrini tamamen değiştirdi. Ve onlarca yıl geçse bile değişmesi zor şartları ortaya attı. Bunda Türkistan yöneticileri Hodcanov, Asfendiyarov, Törökulov'un desteğinin büyük etkisi oldu. Çünkü o sıralarda Rıskulov Kırgızistan'da büyük*

25Z. Kurmanov, a.g.e., s. 125-126; R. Tacıbayev "Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi" Bölgesel ve Küresel Orta Asya, Ankara,2012, s.191.

etkiye ve desteğe sahipti. Bu yüzden rakipleri karşı çıkararak Kırgız Dağlık Bölgesinin kurulmasını engellediler. Çünkü kırgız Dağlık Bölgesi bölünerek kurulsa, Sıdıkov ve grubu önemli yerlere gelecek ve Kırgızlaşan Kazak asıllı Hudaykulov ile taraftarları dışarıda kalacaklardı". Dağlık Bölge Organizasyonunda parti tartışması alevlendi. İki grubun başkanları Sıdıkov ve Hudaykulov kendi etkilerini yerli halka yaymakta rakip oldular. Hudaykulov kurultayın toplanmasına karşı çıkıyordu. Sıdıkov ise bağımsız birlik olarak Dağlık Bölge kurma taraftarı idi. 4-6 Haziran 1922'de Pişpek'te kurultay toplandı. Fakat dağlık bölgeyi kurmak için "evet" ve "hayır" konusunda gruplar arasında çok şiddetli tartışmalar çıktı. Dağlık bölgeyi kurma ve ona karşı olanlar arasındaki mücadele o dereceye ulaştı ki, 4 Haziran 1922'de çağrılan anayasa kurultayında işi birbirleriyle kavga etmeye kadar götürdüler. 4 Haziran 1922'deki kurultayın dağıtılmasında, Stalin'in 13 Haziran 1922'de Türkistan Parti Merkezi Komitesine gönderdiği telgraf önemli rol oynadı. Çünkü böyle insiyatiflerden sonra "Hokand Muhtariyeti", "Kırım Direktoryumu", "Ukrayna Radası" gibi milliyetçi burjuva hükümetler kuruluyordu. Bu yüzden Stalin böyle bağımsız çalışmalara izin veremezdi. Yedisu Bölge Komitesinden durumu iyileştirmeye gelen Buzov, "Dağlık bölgenin ayrılmasını dile bile getirmeye gerek yok ve değmez. Çünkü bu mesele hakkında Merkez karar almış ve biz komünistlere sadece beklemek kalıyor" açıklamasında bulundu²⁶. Hudaykulov tarafından Stalin'e yazılan mektupta ise, Dağlık Kırgız Bölgesi, burjuva ve milliyetçi birlik olarak gösteriliyordu. Bu mektuba dayanarak Stalin tarafından, Sovyet dönemindeki ilk Kırgız Devleti Dağlık Kırgız Bölgesi'ne son verildi. Onun yöneticileri Sıdıkov, Tınstanov, Arabaev, Aydarbekov ve diğerleri "Milliyetçi", "Pantürkist", "Panislamist" olarak suçladılar²⁷. Bu meselenin etrafında grup ve boy mücadelesi kızıştı. Arkalarında zengin ve manapların bulunduğu iki grup oluştu. Bu iki grubun arasında mücadele birkaç ay, yani Temmuz'dan Kasım'a kadar sürdü. Grup mücadelesi neredeyse bütün Kuzey Kırgızistan'ı içine aldı²⁸.

SSCB'nin Kuruluşu ve Kara Kırgız Özerk Bölgesi

1924 tarihinden Lenin'in ölümüne kadar olan dönemde Sovyet Rusya içerisinde olan Türk halkları komünist teşkilatlanma aracılığıyla federatif cumhuriyetler haline gelmişlerdir²⁹. 1924 yılının Ocak ayında Türkistan Özerk Cumhuriyeti'nin XII. Kurultayının Kırgızlardan oluşan delegeleri RKP(b) Merkezî Komitesine ve SSCB Merkezi İcrâ Komitesinin Milliyetler Kuruluna başvurdular³⁰. Başvuru Türkistan'da Özbekler, Tacikler, Kazaklarla birlikte Kara Kırgız milletinin olduğunu parti ve devlet yöneticilerine hatırlattılar. Başvuruda bulunan Kırgızlar parti ve devlet üst makamında çalışanların dikkatini "belirsizliğin" getirdiği negatif

26 Y. Abdırhmanov, a.g.e., s.15-16; John Hultvall, Mission and Revolution in Central Asia The MSSC Mission Work in Eastern Turkestan 1892-1938, STUDIA MISSIONALIA UPSALIENSIA XXXV; Stockholm, 1981, s.66.

27 Z. Kurmanov, Politiceskaya Borba v. Kırgızstana: 20-e Godı, Bişkek, 1992, s.161. Birgit N. Schlyter, "Language Policies In Present Day Central Asia", Internatioanl Journal On Multicultural Studies, C.3, S2 (2001) s.127.

28 B.Çokuşov, Klassovaya Borba v Kirgizskih..., s.82-94.

29 Serge A. Zenkovsky, Rusya'da pan Türkizm ve Müslümanlık (çev: İzzet Kantemir) İstanbul, 1990, s.35.

30 C. Malabaev, a.g.e., s.144.

görünümlere çekmeye çalıştılar. Bu hususlar şunlardı.1) Kırgızların yaşadığı çoğu bölgelerde sosyal, ekonomik ve siyasi yapılanmaların geride kaldığı, 2) Kara Kırgızların kültür seviyesini yükseltmeyle ilgili meselenin Sovyet ve Parti organları tarafından halen koyulmadığı, 3) Kara Kırgız emekçi temsilcilerin Parti ve devlet işlerine aktif şekilde çekilmediği. 1924'de Türkistan'daki Sovyet Kurultayından sonra Orta Asya'nın bölünmesiyle ilgili çalışma başladı. 10 Mart 1924'te Türkistan Merkezi İcrâ Komitesi ve Türkistan bölgesi yöneticilerinin katılımıyla Orta Asya'da milli devlet sınırlarını belirleme toplantısı gerçekleşti. Toplantıdaki 12 kişiden sadece İ.Arabaev, Kırgızların sayıca çok olduklarını ve Kazaklardan farklı olmalarına rağmen onların çıkarlarına önem verilmediğini, bağımsız olarak kendi Cumhuriyetlerini kurma hakkının verilmemesine karşı memnuniyetsizliğini dile getirdi. Arabaev, Kırgız Özerkliği kurma meselesini çözmeyi ve Kırgız halkının nereye gireceği (Türkistan'a, Kırgız(Kazak) Cumhuriyetine veya Rusya Federasyonu'na) konusunda hakkının kendilerine verilmesini teklif etti³¹. 28 Nisan 1924'te RKP(b) nin Orta Asya Bürosu, Türkistan'ı milli özelliklerine göre ayırma kararı aldı. Geçici olarak Özbek, Türkmen, Kırgız, Kazak, Tacik toprak komisyonları kuruldu³².

14 Ekim 1924'de Moskova'da Sovyetler Birliği Merkezî İcrâ Komitesinin II. Şurasında Orta Asya halklarının millî devlet kurarak ayrılması hakkında karar alındı³³. Kırgız halkı Türkistan Özerk Cumhuriyetinden ayrılarak Rusya'ya bağlı Kırgız Özerk Bölgesi oldu. Sömürü sisteminde parçalanmış halk bir araya geldi³⁴. Türkistan Merkezî İcrâ Komitesi bazı Kırgız komünistlerinin "Dağlık Cumhuriyet" kurma isteğine bazı değişiklikler getirdi. Kara Kırgız Özerk bölgesine ayrılan toprak 195.7 bin kilometrekareden oluşuyordu. 6 şehir, 721 köy, 724 küçük köy yerleşim yerinde 833.844 insan yaşıyordu. Kırgızlar 510.061, Ruslar 138.686, Özbekler 146.041 ve başka milletler 39 bini aşkın insanı oluşturuyordu. Sınırlı olarak özerklik hakkına sahip olsa da, Kırgızlar ilk kez bir devlet içinde birleşmiş oluyorlardı. Bu ise halkın sürekli toprak, ekonomi ve kültür ortaklığının gelişmesi için şartları oluşturacak ve Kırgızların dilindeki şive farkı kalkarak ortak millî dilin gelişmesine yol açacaktı³⁵.

Kırgız Özerk Bölgesi'ne Karakol, Narın, Pişpek, Oş ve Oluya Ata uezdinin (Sırderya) bazı volostları ve (Fergana) Andican, Namangan ve Hokand uездlerinin bazı volostları girdi.14 Ekim 1924'de gerçekleşen bu olay, Kırgız halkının tarihi gelişimini ve 1991 yılında siyasi zorluk ve formalitelere katlanmadan bağımsız haklara sahip olmasını sağlayan önemli bir tarihi anlama sahiptir. Kırgız Özerk Bölgesini Sovyetlerin Anayasa Kurultayına kadar geçici bir süre yönetmek için 22 Kasım 1924'de Devrim Komitesi oluşturuldu. Bütün yeni oluşturulan cumhuriyet ve

31 S. Gömeç, Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri, Ankara,2002, s.58.

32 G.Gleason, "Orta Asya'da 1924 Sınır Düzenlemeleri: Modern Sınır İlişkilerinin Tarihi Boyutları", Çev. M Çakır, Türkler, C.19, Ankara,2002, s.854.

33 D.S. Baktıgulov vd., Sovetskiy Kirgizstan v Dokumentah 1917-1967, Frunze,1983, s.98.

34 A.Cumanaliev, a.g.e., s.28.

35 S.İ. İlyasov vd., a.g.e.,II. Kitap, s.272. Hooman Peimani, a.g.e., s,143.

bölgelerde Devrim Komiteleriyle olağanüstü bir yönetim uygulanıyordu. Devrim Komiteleri yukarıdan tayin ediliyordu. Bu Sovyetlerin Anayasa Meclisinin Toplanmasına kadar egemen olan yönetim organıydı.

Sovyet hükümeti, 14 Ekim 1924 tarihinde, Kara Kırgız Özerk Bölgesi'ni Rusya Federasyonu'nun bir parçası olarak kurulması konusunda bir kararnameyi yürürlüğe koydu. Bundan dolayı, 1924 Ekim ayı Kırgızistan tarihinin dönüm noktasını teşkil eden tarih oldu. Çünkü bölge kültürel, dinsel ve politik gerçeklikler temelinde değil yalnızca etnik itibar temelinde bölündü³⁶. 21 Ekim 1924 'te Bütün Rusya Merkezî İcra Komitesi, Kara Kırgız Özerk Bölgesinin Kırgızistan'daki geçici yüksek iktidar organı Devrim Komitesini tayin etti ve onun başkanlığına İ. Aydarbakov (1884-1938) atandı³⁷. Bu listeye İ. Aydarbekov (başkan), D. Zülfibaev ve M. Yangulavtov (başkan yardımcıları) ile M. Kamenskiy, Y. Abdır Rahmanov, S. Malışev, S. Çonbaşev, P. Pokrovskiy, M. Botbaev, B. Sarıbaev, R. Rasulov, İ.Arabaev, R. Hudaykulov, N. Toyçinov, M. Çanışev, Asılbekov, Kvitko (üyeler) girmişti. Bundan birkaç gün önce 18 Ekim'de Partinin Merkez Komitesi Kara Kırgız Özerk Bölgesinin parti Bürosunu tasdik etmişti. Birinci Sekreter Kamenskiy, ikinci sekreter Abdır Rahmanov, üyeler Aydarbekov, Arabaev, Babahanov, Botbaev, Gross, Zülfibaev, Pokrovskiy, Rasulov, Tokbaev, Tolenov, Hudaykulov'dan oluşuyordu. Merkezin Kırgızistan'a görevlendirerek gönderdiği temsilcilerden başka rakip olan iki grubun (sıdıkov ve Hudaykulov) adamları da Kara Kırgız Özerk Bölgesinin iktidar organlarına dahil edilmişti. Bu durum aralarındaki siyasi mücadeleyi tekrar alevlendirdi. Bu mücadelede Kamenskiy Hudaykulov'un grubunu destekledi. Çünkü bu grup Hudaykulov'un fakir aileden gelmesi nedeniyle sınıf demogojisi açısından hoş görünüyor Firuz Kazemzadeh, "Central Asia's Foreign Relations: A History of Survey, The Legancy of History in Russia and The New State, C.1, 1994, s.221.

du. Kamenskiy Sıdıkov'un taraftarlarının iktidardaki pozisyonunu bir hayli zayıflattı. Aydarbekov Kara Kırgız Özerk Bölgesi Devrim Komitesi başkanı olarak atanır atanmaz faal bir şekilde çalışmaya başladı. Devrim Komitesinin esas amaçları ise devlet iktidarını gerçekleştirme, bölge yönetim organlarını oluşturma işi zor şartlarda yürütüldü. Tecrübeli millî kadro, yok denecek kadar az olmasına rağmen, kabile düzenine göre bir araya gelen Kırgız Sovyet çalışanları arasında esas iktidar makamları için mücadele yapıldı. Manapların iktidar organlarını ele geçirmek için kullandıkları metot grup ve boy mücadeleleri idi. İktidar için savaşıyan gruplar genellikle boy özelliklerine göre ayrılmıştı³⁸. Grup ve boy mücadeleleri sadece bazı komünistleri değil, aynı zamanda yerel parti müesseselerini de kapsıyordu. Bu

36 R. Abazov, " Sovyet Sisteminde Kırgızistan: Millî Devletin İnşası Ve Millî Kimliğin Doğuşu", Türkler, C.19, Ankara,2012, s.529.

37Z. Kurmanov, Begaliev ve Nogoybaeva, " Vozreşenie Natsional nogo Lidera" Abdikerim Sıdıkov-Natsionalny Lidera, Bişkek,1992, s.23.

38 B. Çokuşov, Klassovaya Borba v Kirgizskih Ailah v Pervie Godı Sotsialistiçeskih Preobrazovaniy (1918-1924gg), Frunze, 1970, s.93.

mücadele bazı durumlarda kitlelere dahi sığıyordu³⁹. 1919 yılının sonunda Aydarbekov, Bişkek Sovyet kurulunun başkanlığına atandı. 1924 yılından itibaren Kara Kırgız Özerk Bölgesi'nin (KKÖB) Sovyetlerini organize etme kurultayında Devrim Komitesi ve onun başkanlığı iptal edildi. Aynı yılın Mayıs ayında Aydarbekov, Kırgızistan'ın Taşkent'teki sürekli temsilcisi olarak atandı. Aydarbekov, Sıdıkov ve Arabaev'le birlikte Dağlık Bölge kurma mücadelesine aktif olarak katılmıştır. Aydarbekov aynı fikri taşıyan arkadaşları ile "Otuzların Demeci"ne imzasını attıktan sonra sıkı bir takibe uğradı. Çok ağır hastalanmasına ve 1930'lu yıllarında başkanlık görevinden ayrılmasına rağmen tasfiyeye uğradı. Aydarbekov, 4 Eylül 1937'de, Sosyal Turan Partisinin üyesi ve gruplaşma mücadelesinin organizatörü suçlamasıyla ölüm cezasına çarptırıldı⁴⁰.

Kırgız Millî Devlet Sınırlarının Belirlenmesi

Kara Kırgız Özerk Bölgesi Devrim Komitesi, daha ilk toplantısında Kırgızistan'ın ve Türkistan'da oluşan yeni devletlerin arasında sınırları belirlemenin zaruretini dile getirdi. Kırgızistan'ı bölgelere ayırmak amacıyla komisyon oluşturuldu ve bu komisyona Kırgızistan'ın sınırlarını netleştirme, komşu devletlerle paylaşılabilen bölgeleri belirleme, bu topraklarla ilgili bilgi toplama gibi görevler verildi. Böyle karar alınmasının önemli sebepleri vardı. Bolşeviklerin devrimine kadar Orta Asya halkları Buhara Emirliği, Hive ve Hokand Hanlığına bağlı olarak, ondan sonra Çarlık Rusya'sının sömürsünde bağımlı yaşamıştı ve hukuken savunulacak sınırları yoktu. Orta Asya halklarının çoğu ve bunların içinde Kırgızlar göçebe hayatlarını sürdürmekle birlikte yerleşik halkla birlikte oturuyorlardı⁴¹.

13 Haziran 1924'te oluşturulan Orta Asya'yı Bölgelere Ayırma Komisyonu, Orta Asya'daki yeni devlet oluşumlarının arasında bölümlemeyi hazırlama ve gerçekleştirme işi üzerinde çalışıyordu⁴². Komisyonun çalışmasında esas ağırlık, çoğunluğu oluşturan Özbek temsilcilere aitti. Sovyetler Birliğinin temsilcilerinin Taşkent'te bulunması da önemli rol oynadı. Rusya'dan Orta Asya'ya temsilci olarak gönderilen bu insanlar sınırları belirleme meselesine halkların bundan sonraki hayatını belirleyecek şekilde değil, siyasi ve ekonomik yönetimi kolaylaştırmak amacıyla yaklaşıyorlardı. Sınırlar belirlerken zorluklar çıkıyordu. Orta Asya halklarının sınırları şartlı olarak belirlenmişti, net değildi ve her zaman haklı gerekçelere dayanmıyordu. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin yüksek organları Orta Asya'daki sınırlama işlerine süreç olarak değil, bir formalite gözüyle baktı ve yönetmek için hangi yöntem uygunsa onu istedi. Bununla birlikte, enternasyonalizm fikrinin milletlerin yok olması olarak kabul edilmesine bağlı olarak emekçilerin devlet sınırları şartlı olur inancı da etkili oldu. Bu yüzden sınırları

39B. Baybulatov, Ot Koçevya k Sotsilaizmu, Frunze,1969, s.48-49.

40 Y.Abdırahmanov, a.g.e., s.197.

41 A. Cumanaliev, a.g.e., s.11-12.

42 M. Ünver, "Kırgızistan: Kırılğan Hatlar Ülkesi", Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya, Ankara,2012, s. 315.

belirlemede Özbek Cumhuriyeti Parti Bürosunun hazırladığı teklifler kabul edildi. Teklifin genelde doğru görünmesine karşılık bazı zıt görüşleri de ortaya çıkardı. Örneğin, millî özelliklere göre hudutları çizerken, göçebe halkın hayat tarzı dikkate alınmadı. Göçebe hayatını sürdürenlerin mevsimin bir bölümünde bazı yerlerde çoğunluğu, bir başka mevsimde azınlığı oluşturduğu gözden kaçırıldı. Sınır ve toprakları işletmeye göre ayırırken Buhara, Hive, Hokand Hanlıkları ve Çarlık sömürü siyasetinin devamı⁴³, Sovyet döneminde, hukuken tasdik edilmiş oldu. Ekonomik açıdan pamuğa çok önem verildiği için pamuk ekiminde tecrübe sahibi olan Özbek ve Taciklere ayrıcalık verilirken, göçebe Kırgızların çoğu daima ihmal edildi. Toprakları fazla ayırmama, sınırı çizerken eğri çizgileri düz yapma gibi düzenlemeler tek taraflı kullanıldı ve Kırgızların çıkarlarına zararı dokundu. Bu durumu Kırgızların çoğunluğunu oluşturduğu bölgelerin Özbekistan ve Tacikistan sınırlarında kalmasında görebiliriz.

17 Mayıs 1925 tarihinde Orta Asya Sınırlandırma Komitesi cumhuriyet ve bölgelerin sınırlarını tasdik etti. Fakat, anlaşma sadece sınırların genel tanımlanmasıyla ilgili idi. Cumhuriyetler arasındaki anlaşmazlıkları çözmemişti. Örneğin, Kırgızistan Özbekistan'dan baskı Sebergen, Çapkulak, Calal Abad, Çatkal, Kurgan Tepe, Soha, İsfara gibi bölgelerde toprak isteğinde bulunuyordu. Aynı zamanda Özbekistan Kırgızlardan Oş şehri ve Leylek bölgelerinden, Aim volostundan toprak talep ediyordu⁴⁴. En önemlisi de SSCB'nin içindeki sınırların şartlı olması idi. Orta Asya topraklarının gerçek sahibi SSCB'nin siyasi, askeri, stratejik ve ekonomik çıkarlarında gizlenen Sovyet Birliği hükümeti idi. Bütün bunlar bir sürü memnuniyetsizliği ortaya çıkardı ve 1924-1930 yıllarında Orta Asya halklarının kendi aralarında tartışmalarına neden oldu. Sonraları bu tartışmalar yasaklandı. Kara Kırgız Özerk Bölgesinin meydana gelmesinde Kırgız Dağlık Bölgesi kurmaya teşebbüs eden özellikle Abdırhmanov ve Aydarbekov aktif rol oynamıştır. Onlar Orta Asya'yı ayırarak yeni sınırları belirleme işleriyle ilgili Parti Yüksek Sovyet organına seçilmişlerdi. Bu süreçlere üçüncü bir kişi olarak A. Sıdıkov da dolaylı yoldan katılmıştır⁴⁵. Sosyal çıkışları nedeniyle partiden üçüncü kez çıkarılan Sıdıkov tecrübeli idi ve büyük politikadan uzaklaştırılmıştı⁴⁶.

Devrim Komitesinin hazırladığı Kara Kırgız Özerk Bölgesi'nin Sovyetlerini Organize Etme ve Anayasasını Teşkil Kurultayı 27-30 Mart'ta gerçekleşti. Kurultayda esas hizmet makamları için A.Sıdıkov ile Hudaykulov'un grupları arasında gizlice mücadele yaşandı. Kara Kırgız Dağlık Bölgesi'nin organlarına seçim yapılırken Kırgız bölge komitesi birinci sekreteri Kamenskiy'in desteği ile "Hudaykulovcular" zafer kazandılar. Bölge icra komitesi başkanlığına gruplaşmalara ait olmayan ve Sovyet iktidarını Kırgızistan'da kurmada aktif yardım eden Abdıkadir Urozbekov (1889-

43 Z. Kurmanov, a.ge., s.152.

44 A.Dukenbaev-W. W. Hanse., a.g.e, s.14.

45 Z.Kurmanov, "Etapı Stanovlenia Gosudarstvennosti v Kırgızstane" s.155-156.

46Z. Kurmanov,S. Begaliev ve Nogoybaeva, a.g.m., s.167.

1938) seçildi. Urozbekov'un seçilmesi tesadüf değildi⁴⁷. M. Kamenev tek başına Kırgızistan'ı yönetebilmesi için bu görevde söz dinleyen ya da tarafsız olan birisini görmek istiyordu. Kamenev şunları hesaplamıştı: Birincisi, A. Urozbekov güneyli idi, kavga eden taraflar ise kuzeyli idiler. İkincisi A. Urozbekov'un siyasetçi ve yönetici olarak yeterli tecrübeye ve hazırlığa sahip olmaması Kamenev'in işine geliyordu. Abdırhmanov Urozbekov'u şöyle karakterize etmişti: "*Urozbekov, Bölge İcra Komitesi Başkanı, fakir tabakadan gelme, az eğitilmiş. Bölge çapında Sovyet çalışmaları yürütecek kadar Parti açısından yönetime hazır değildir*"⁴⁸. Fakat Urozbekov, Kamenev'in düşüncelerinin aksine sonraları Kırgız Bölge İcra Komitesi Başkanı olarak "Otuzların" muhalif bildirisine ilk imzayı attı ve bu yüzden 1938'de hayatını kaybetti.

Son olarak 5 Aralık 1936 tarihinde Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Son hali ile Kırgızistan sınırları içerisinde Özbek ve Taciklerin çoğunluğu oluşturduğu bölgeler bulunmaktadır. Bu tarihin ardından yapılan Kurultay Kırgız halkının millî devletini ilân etti ve hukukî açıdan biçim verdi⁴⁹. Toplantıda çarlık sömürü döneminde Kırgızları aşağılamak için takılan "Kara" sözünü kaldırmayı teklif edildi. İktidarın olağanüstü organı Devrim Komiteleri kendi vazifesinin sona erdirdiğinden dolayı tasfiye edildi. Böylece iktidar ve yönetim organlarının oluşmasıyla Kırgızların Millî Sovyet Devleti özerk bölge şeklinde meydana geldi. İdari konumların çoğu Slavlar tarafından işgal edilmekteydi. ancak, bu dönemde birçok Kırgız Avrupa Rusyası'nda eğitilmekteydi. bunlar daha sonraları yerel idareyi ve ekonomiyi yönetecek olan Sovyet Kırgız kadrolar olarak geri dönmüşlerdi.

Sonuç

Rusya'nın bütün Orta Asya'ya ve Kırgızistan'a sahip olma siyaseti devamlı ve titiz bir politika neticesinde ortaya çıkmıştır. 1852 yılından itibaren Ruslar kitleler halinde Kırgız topraklarına göç etmeye başlamışlardır. Verimli toprakları ellerinden alınan Kırgızlar, Çarlık Rusyası tarafından zor hayat şartlarında yaşamak zorunda kalmışlardır. Çarlığın Ruslaştırma siyasetine ve ağır ekonomik baskıları karşısında nefret dolu olan halkın tepkisiyle ortaya çıkan 1916 büyük isyanı, trajik olmasına rağmen, Kırgızların ve tüm Türkistan halkının tarihindeki en önemli sayfalarından birisi oldu. Ruslara karşı gelişen bu büyük hareket, 10 milyondan fazla insanın katılımıyla gerçek bir halk isyanına dönüşmüştür. 1916 isyanının ağır sonuçları, 1917'de özellikle hissedildi. 1917 Şubat'taki Burjuva Demokratik İhtilâli sonucunda Çarlığın yıkılması Rusya'nın siyasî güç dengelerinde köklü değişiklikler meydana getirdi. Zafere ulaşan İhtilâl'in ana itici gücünü oluşturan isyancı işçiler, askerler ve köylüler Çarlık rejiminin temellerinin ortadan kaldırmakla kalmadı, aynı zamanda kendilerinin hükümet organları olan Sovyetleri kurdu. Kasım 1917'den Şubat 1918'e

47 Z.Kurmanov, "Etapı Stanovlenia Gosudarstvennosti v Kırgızstane" s.160.

48 Y.Abdırhmanov, a.g.e., s.198-199.

49 A.Cumanaliev, a.g.e., s.26.

kadar Türkistan'ın çoğu şehirlerinde Sovyet iktidarı kurulurken, Kırgız, Özbek, Kazak ve Tacikler de Hokand'da muhtariyet ilan ettiler. Fakat Hokand Muhtariyeti 20 Şubat 1917'de Bolşevikler, Kızıl Ordu birlikleri, Rus işçileri ve Ermeni bölükleri tarafından yok edilmiştir.

Geçici Hükümet, Kırgızistan'da hakimiyetini tesis etmek ve bazı devlet ve hükümet dairelerine sözde demokratik biçim vermek üzere ülkenin sosyal, ekonomik ve milli politikalarını fazla değiştirmeden, sadece isimlerinde değişiklik yapmakla yetindi. Geçici Hükümet Rusya'nın sınır bölgeleri de dahil olmak üzere, yer yer kendi organlarını faaliyete geçirdi. Şubat İhtilali'nden sonra millî liberal hareketin liderleri önemli sosyo politik meselelerde Geçici Hükümet tarafını tuttu. Bundan dolayı onlar da Geçici Hükümet'e muhalif siyasi teşkilât olarak görünen Sovyetlere karşı bir tutum izlediler. ihtilalin daha ilk günlerinde kurulan Petersburg, Moskova ve diğer şehirlerin Sovyetleri geçici hükümet yönetimini alaşağı edip iktidarı kendi ellerine almak için yeterince kuvvete malikti. Fakat, onların liderleri geçici hükümet ile uzlaşmaya eğimli idi. bu sebeple, mutlak hakimiyet nihayetinde geçici hükümetin eline geçti. Çarlık Hükümeti'nin politikalarını takip eden geçici Hükümetin Kırgızistan'da halkın meselelerine çözüm bulması düşünülemezdi. 1917 yaz aylarının sonu ile sonbaharın başında, ülkenin her tarafında halk kitlelerinin Bolşevikler tarafına daha çok çıkmaya başladı. Buna üyelerinin çoğunluğunu Rusların oluşturduğu Sovyetlerin etkisinin artması sebep oldu. 24 Ekim 1917'de Petersburg'da silahlı ayaklanma başladı. 25 Ekim 1917'de Askerî Devrimci Hükümeti devirdiğini ilan etti.

Sovyet rejiminin yerli silahlı direnişi sona erdirmesinin ardından, Türkistan'ı parçalara bölme siyaseti yaşanmıştır. 1924'de Orta Asya halklarını millî sınırlara ayırma çalışmaları esnasında Rusya Federasyonuna bağlı Kırgız Özerk Bölgesi kurulmasıyla, Türkistan Özerk Cumhuriyetinin içinde bulunan Kırgız halkı sınırlı sahip olsa da ayrı devlet kurma imkânına kavuştu.1926'da Kırgız Özerk Bölgesi, Kırgız Özerk Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. 1929'da Rus anayasası çerçevesinde ilk Kırgız anayasası kabul edildi. SSCB'nin 1936 anayasası gereğince Kırgız Özerk Bölgesi Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne Kırgız SSC'e dönüştürüldü. Sovyet rejiminin kurulması Kırgızistan için tarihsel bir aşamanın başlangıcı oldu. Sovyet dönemi boyunca Kırgızlar arasındaki bütün politik hareketlilik ve idari bölünme sistemi, değiştirildi. Kırgız Devleti; ulusal marş, bayrak ve güçlü bir devlet kurumları dahil olmak üzere modern toplumun bütün vasıflarıyla birlikte kuruldu. 1991 senesinde, Sovyet sistemi bölgesel ve bölgesel üstü kimlikleri tamamıyla bertaraf edememiş olmasına rağmen, Kırgızistan varlığı bir gerçek haline geldi ve Kırgız toplumu Kırgız kimliğinin varlığını büyük oranda kabul etti ve güçlü bir biçimde onayladı.

KAYNAKÇA

- ABAZOV, R., "Sovyet Sisteminde Kırgızistan: Millî Devletin İnşası Ve Millî Kimliğin Doğuşu" çev. Çağlar Enneli, *Türkler*, C.19, Ankara, 2002, s.528-536.
- ABDIRAĖMANOV, Y., 1916. *Dnevnik i Pisma k Stalinu*, Frunze, 1991.
- ACAR, K., *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Ankara, 2004.
- AĖATOV, U. KUMGANBAYEV, J., "XIX. Yüzyılın Sonu İle Halkın Yaşam Biçimi" *Tarihin Peşinde Uluslar arası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.27, Ankara, 2012, s.219-227.
- ALLWORTH, E., *Central Asia: A Century of Russian Rule*, London, 1967.
- BAYBULATOV, B., *Ot Koçevya k Sotsilaizmu*, Frunze, 1958.
- BAUMANN, R., "Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması", (Çev. Nasuh Uslu), *Türkler*, C.8, Ankara, 2002, s.581-588.
- BİRGİT N. Schlyter, "Language Policies In Present Day Central Asia", *İnternatioanl Journal On Multicultural Studies*, C.3, S2 (2001) s.121-137.
- BİSSİNGER, M., *Nationalist Mobilization and Collapse of the Soviet State*, Cambridge, 2002.
- ÇAPRAZ, H., "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta, 2011, S.24, s.51-78.
- CARR, E.H. *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923* (çev:Orhan Suda), C.I, İstanbul, 1989.
- CLEİNOW, O., *Turkestan, Politisch-Historischen und Wirtschaftlichen Probleme Zentralasiens*, Leipzig, 1942.
- CRELL, G, *Rusyanın Asya Siyaseti*, İstanbul, 1976.
- ÇOKOŞUV, B., *Klassovaya Borba v Kirgizskih Ailah v Pervie Godı Sotsialistiçeskih Preobrazovaniy (1918-1924gg)*, Frunze, 1970.
- COOLEY, A., *Central Asia: A political History From the 19th Century to Present*, [http://asiasociety.org/countries/central-asia-political-history-19th century present](http://asiasociety.org/countries/central-asia-political-history-19th-century-present).
- ÇOTONOV, U. vd., *İstoriya Kırgızstana: XX vek*. Bişkek, 1998.
- CUMANALİEV, A., *Politiçeskoe Razvitie Kırgızstana (20-30-e godı)* Bişkek, 1994.
- DUKANBAEV, A., Hansen, W.W., *Understanding Politics in Kyrgyzstan*, American University, 2003.
- GLEASON, G., "OrtaAsya'da 1924 Sınır Düzenlemeleri: Modern Sınır İlişkilerinin Tarihi Boyutları" Çev: M. Faruk Çakır. *Türkler*, C.18. Ankara, 20002, s.854.

- GÖMEÇ, S., *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara, 1999.
- GÖMEÇ, S., *Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri*, Ankara, 2002.
- HAYİT, B., *Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin İzleri*, İstanbul, 1978, s.228-229.
- HULTVALL, J. Mission and Revolution in Central Asia The MSSC Mission Work in Eastern Turkestan 1892-1938, *Studia Misionalia Upsalensia XXXV*; Stockholm, 1981, s.66.
- İLYASOV, S.İ., vd., *İstoriya Kirgizskoy II. Kitap*, Frunze, 1986.
- KAZEMZADEH, F., "Central Asia's Foreign Relations: A History of Survey, The Legacy of History in Russia and The New State, C.1, 1994, s.221-244.
- KOLDYS, G. R., "Kırgızların Siyasal-Tarihsel Bir İncelemesi" *Türkler*, C.19, Ankara, 2002, s.518-526.
- KURMANOV, Z, S. Begaliev, V. Nogoybeava, "Vozraşenie Natsionalnogo Lidera", Abdikerim Sıdıkov- Natsionalny Lider, Bişkek, 1992.
- KURMANOV, Z., "Etapı Stanovlenia Gosudarstvennosti v Kırgızstane" *Kırgızlı Kırgızstan: Opıt Novogo İstoriçeskogo Osmisleniya*, Bişkek, 1994, s.160.
- KURMANOV, Z., *Politikçeskaya Borba v Kırgızstana: 20-e Godı*, Bişkek, 1992.
- MALABAEV, C.M., *Kırgız Mamleketının Tarihi*, Bişkek, 1997.
- MONTEIL, V., *Sovyet Müslümanları*, çev. Mete Candereli, İstanbul, 1992.
- PEİMANİ, H., *Conflict and Security in Central Asia and the Caucasus*, California, 2009.
- ROY, O., *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi*, İstanbul, 2000.
- SARAY, M., *Modern Kırgızistanın Doğuşu*, Ankara, 1994.
- SOUCEK, S. *History of Inner Asia*, Cambridge, 2000.
- ŞERSTOBİTOV, V.P., *Novaya Ekonomikçeskaya Politika v Kirgizii (1921-1925)*, Frunze, 1964.
- TACİBAYEV, R., "Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi", *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*, Ankara, 2012, s.169-210.
- TEKİNER, S., Süleyman Tekiner, "Sovyetler Birliği'nde Milletler Problemi", *Dergi*, No:58, Münih 1964, s.57-64.
- TURSUNOV, H.T. Natsionalnaya politika Kommunistiçeskoy Partii v Turkeстане, Taşkent, 1971.
- ÜNVER, M., "Kırgızistan: Kırılğan Hatlar Ülkesi", *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*, Ankara, 2012, s. 315.
- YALÇINKAYA, A., *Sömürgecilik Pan İslâmizm Işığında Türkistan*, İstanbul, 1997.

ZENKOVSKY, S. *Rusya'da Pan Türkizm ve Müslümanlık* (çev: İzzet Kantemir)
İstanbul,1990.